

Віктор Горобець

НЕМАЄ ПРОРОКА У СВОЇЙ ВІТЧИЗНІ. А В ЧУЖІЙ? (ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РУЇНИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ДОСЛІДНИЦІ)

Тетяна Яковлева. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.* – К.: Основи, 1998. – 448 с.

Публікація видавництвом «Основи» монографічного дослідження російського історика Тетяни Яковлевої про причини і початок Руїни стала помітною подією. Зразу ж зауважимо, що підвищений інтерес фахівців до цієї праці зумовлюється багатьма обставинами, і серед них не в останню чергу – прагненням отримати відповідь на питання, винесене в заголовок даної статті. Адже погляд стороннього дослідника, чия наукова сумлінність не деформована натиском патріотичних почуттів, має більше шансів на спокійне й неупереджене висвітлення таких вельми неспокійних і контроверсійних сюжетів української історії, якими, поза всяким сумнівом, наповнена історична доба, що отримала промовисту назву Руїни. (Чи не найсвіжішим прикладом успішного відсторонення від національних сентиментів є щойно опублікована в Україні книга «стороннього француза», професора Сорбонни Даніеля Бовуа, про перипетії боротьби за землю в Україні, яка на певний час акумулювала в собі всі складнощі українсько-польсько-російських стосунків). З огляду на це й погляд на проблеми української історії із закордонної для нас нині Північної Пальміри (п. Яковлева живе і працює в Санкт-Петербурзі, освіту здобула у тамтешньому університеті) вже апріорі сприймається як свіжий, неупереджений, а отже – вартий уваги.

Крім названого мотиву, існує, принаймні, ще декілька надзвичайно потужних збудників, які притягають увагу до рецензованої монографії. По-перше, це сама важливість і багатоплановість піднятої Авторкою проблематики. Адже дослідження передумов і початків Руїни, на мій погляд, може дати ключ до розуміння багатьох проблем історії України наступної доби, причому в найрізноманітніших її зрізах – суспільно-політичному, соціальному, ідеологічному. По-друге, стажування Авторки в Канадському інституті українських студій Альбертського університету дозволило їй ґрунтовно ознайомитись із набутком західної україністики, який для багатьох вітчизняних істориків – як аматорів, так, на жаль, і професіоналів – надалі залишається terra incognita. По-третє, російська дослідниця, вже добре відома в Україні своїм науковим доробком, у попередніх працях неодноразово полемізувала з офіційною російською історіографією. І, врешті-решт, не так уже й багато нині виходить наукових праць з історії України у такому солідному обсязі та добротному поліграфічному виконанні, як на це спромоглося видавництво «Основи».

Розлогий історіографічний огляд, уміщений у **першому** розділі, і досить значна бібліографія (в книзі вона обіймає понад 50 (!) сторінок і нараховує близько тисячі (!) позицій) зайвий раз переконують, що уваги до даної проблеми з боку дослідників не бракувало. Проте це аж ніяк не свідчить про неможливість нових інтерпретацій нібито вже «розв'язаної» проблеми. За промовистий приклад можна розцінити, зокрема, вдалу спробу п. Яковлевої зламати на сторінках своєї книги традицію штучної демаркації подій середини XVII ст. на **історію до літа 1657 р.** (тобто, до смерті Богдана Хмельницького) та **історію після цього рубежу**. Адже, незважаючи на висловлену ще Михайлом Грушевським тезу, що Виговщина як явище суспільно-політичне сягає витокami доби Хмельницького (*Історія України-Руси.* – Т. 9, ч. 2. – С. 1506), донині панує усталений у працях радянсь-

ких опонентів Грушевського і продовжений сьогоднішніми його епігонами погляд на гетьманування Івана Виговського як повне протиставлення часам правління Хмельницького. Тетяна Яковлева, натомість, не лише декларує у вступі намір цілісного погляду на історію другої половини 1650-х (с. 5), а й, зауважимо забігаючи трохи наперед, успішно реалізує задумане у відповідних розділах своєї праці.

Щодо згаданого вище ґрунтовного аналізу історіографічних здобутків попередників, представленого у першому розділі монографії, то він уже сам по собі переконує у високій фаховій підготовці та академічності дослідження. На окрему увагу, зокрема, заслуговує те, що Авторка не лише констатує факт звернення того чи іншого автора до досліджуваної проблеми, а й намагається розкрити зміст концепцій, витворених представниками різних шкіл і напрямків, у тому числі емігрантської та західної історіографій. Водночас не можна не помітити, що значна частина залучених до історіографічного огляду та, ще в більшій мірі, внесених до бібліографічного реєстру праць стосуються лише дуже опосередковано, або й зовсім не стосуються задекларованої проблематики дослідження. Наприклад, неясно, що нового додає до суті досліджуваної проблеми розвідка В. Модзалевського «*Генеральный судья Иван Черныш и его род*», де мова йде про часи гетьманування Івана Скоропадського (с. 389)? Чи розвідка Л. Винара «*Ukrainian Kosaks and the Vatican in 1594*» (с. 407)? При всій повазі до шановного В. М. Рички важко збагнути, яким чином прислужилася його монографія «*Формирование территории Киевской земли*» (с. 393) для написання книги з історії України другої половини XVII століття? На жаль, перелік таких, абсолютно випадкових (чи, можливо, церемоніальних) бібліографічних позицій у рецензованій праці досить широкий.

Натомість критичного аналізу праць сучасних українських істориків, присвячених Руїні, ми в історіографічному огляді не знайдемо. Монографія датована 1998 роком,

але в ній у якості найновіших називаються роботи, опубліковані в Україні на початку 1990-х, і лише як виняток – декілька за 1993 рік. Загалом же виразно кидається в очі те, що Авторка відштовхується здебільшого від доробку західної україністики, ніж від праць сучасних російських чи українських учених. Щоправда, у вступній частині книги декларується прагнення критично використовувати здобутки західної україністики, зокрема тієї її частини, що містить, на думку Авторки, невинуватого апологетику української старшини та огульні звинувачення *російських царів і воєвод* у всіх негараздах, які випали на долю України і призвели до Руїни (с. 6).

Вельми багатою є джерельна база рецензованої книжки, яка включає в себе майже всі найважливіші опубліковані зібрання документів, дотичні до поставлених у роботі проблем. Чи не вперше в історіографії при вивченні політичної історії України другої половини 1650-х у такому повному обсязі використано археографічні видання джерел іноземного походження – з архівів Німеччини, Австрії, Швеції, Угорщини, Румунії та Ватикану. Позитивним є також звернення до архівних матеріалів з фондів Російського державного архіву давніх актів у Москві, Головного архіву давніх актів у Варшаві, а також рукописних відділів наукових бібліотек Києва, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова та Вроцлава. Щоправда, в представленні джерел Авторка стверджує, ніби більшість використаних нею матеріалів з колекцій Російського державного архіву давніх актів у Москві вводиться до наукового обігу вперше (с. 39). Тут, звичайно ж, можна сперечатися з приводу «більше-менше». Варто хоча б пригадати джерельну базу *«Історії України-Руси»* (т. 9, ч. 2) Михайла Грушевського, яка включає в себе і матеріали Розрядного та Сибірського приказів, і колекцію, що стосується зносин Росії з Польщею, або ж уважно переглянути наведені в монографії поклики на архівні сигнатури, переважна більшість яких у тій чи іншій формі вже за-

лучалася до наукового обігу. Викликає подив і твердження п. Яковлевої, що при підготовці книги нею були використані матеріали з так званої «Збірки Русецьких» з фондів Воєводського державного архіву м. Лодзі та Лодзького воєводства (с. 40): ця збірка, як відомо, зберігається в Архіві міста Кракова та Краківського воєводства. Швидше за все, тут вкралася прикра неточність. Як певний нонсенс можна також розцінювати твердження Авторки щодо використання фондів Малоросійського приказу (с. 39). Адже останній, як відомо, був заснований аж наприкінці 1662 року (до речі, в тексті книги жодного поклику на матеріали цього фонду, як і можна було чекати, ми не зустрінемо). Загалом же, за великим рахунком, навряд чи можна ставити у провину Авторці відсутність вражаючих джерельних відкриттів. Взявши до уваги прискіпливий інтерес археографічних інституцій Росії, Польщі та України до досліджуваного у рецензованій монографії відрізка часу, а також чималу кількість присвячених йому наукових праць, такі відкриття нині навряд чи можливі взагалі. Відтак, першочергового значення набуває критичне переосмислення і нова інтерпретація джерел, що є передумовою нового концептуального бачення.

На жаль, концептуальна стрункість і логічність викладу не належать до сильних сторін книги п. Яковлевої. Так, ставлячи перед собою завдання дослідити причини і початок Руїни, Авторка забуває дати чітке визначення самої суті даного феномена, а також обґрунтувати його хронологічні рамки. Зокрема, в одному місці вона стрверджує, що *Руїна тривала з часу смерті Богдана Хмельницького [тобто, з середини 1657 р.? – В. Г.] і до кінця XVII ст.* (с. 5), а в іншому, що *Руїна почалася саме під час правління Виговського, коли Москва висунула свого претендента на булаву – І. Безпалого* (с. 7), тобто з літа 1658 року. Потребує додаткових мотивацій і верхня хронологічна межа – кінець XVII ст. чи, як в іншому місці уточнює Авторка, 1687 рік. Саме цим роком датував завершення Руїни Микола Костомаров.

Але дехто з сучасних істориків вважає, що стабілізація ситуації, принаймні на Лівобережжі, розпочалася за гетьманування Дем'яна Многогрішного, і вже зовсім незрозумілим є трактування 15-літнього стабільного гетьманування Івана Самойловича як Руїни. Адже сама Авторка до характерних рис останньої віднесла *громадянську війну, калейдоскопічну зміну гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньо-українські справи* (с. 6-7). Перші дві з цих ознак не знайдеш за правління Самойловича та, власне, й Многогрішного, а от стосовно третьої – то її не важко простежити впродовж усього XVIII століття. Але чи варто на цій підставі піднімати верхню хронологічну межу Руїни до 1780-х років?!

Другий розділ рецензованої книги присвячений соціально-політичному становищу козацької держави та структурі українського суспільства 50-х рр. XVII століття. Головним політичним наслідком Визвольної війни стало, за п. Яковлевою, утворення Української держави, а соціальним – скорочення до мінімуму чисельності шляхти й масове покозачення селянства. Досить переконливо обґрунтовується теза, що Гетьманщина являла собою старшинсько-козацьку республіку, в якій старшина становила елітарну верству населення. Щоправда, абсолютно незрозуміло, на чому базується твердження Авторки, ніби Зборівський договір 1649 р. визнав автономію козацької території **де-факто** (с. 54). Оскільки йдеться про правовий акт, то доречніше було б говорити про визнання **де-юре**. Термінологічна плутанина на зразок цієї трапляється і в інших місцях книги, як, наприклад, ось тут:

Отже, починаючи з осені 1649 р., можна говорити про наявність (знов-таки де факто) незалежної Української держави, васальні відносини якої з польським королем були значно формальнішими, ніж відносини придунайських князівств з Туреччиною (с. 55).

Залишається лише здогадуватися, як одне й те саме державне утворення могло бути одночасно і **незалежним**, і

васально залежним, і користуватися правами територіальної автономії!

Не сприймається також теза Авторки стосовно того, ніби після 1649 р. *проти України об'єдналися її старі вороги: Річ Посполита і Крим* (с. 55). Зрозуміло, з позицій офіційної російської історіографії, котра мусила обґрунтовувати легітимність ліквідації Кримського ханства і включення його земель до складу Російської імперії, Крим був просто приречений на роль одвічного й постійного ворога слов'янських народів. Однак у сучасній історіографії, як українській, так і польській та російській, доведено, що успіхи козацького повстання на його початковому етапі (зауважимо – найбільш масштабні успіхи) стали можливими лише завдяки татарській допомозі. Крім того, навряд чи виправдано у спеціальному дослідженні, присвяченому висвітленню міжнародних відносин, настільки прямолінійно трактувати зовнішньополітичний курс Криму. Адже в час, про який ідеться, та й довго по тому, в середовищі кримської еліти досить міцними були позиції проукраїнської партії, представники якої не схвалювали союз з польським королем.

Аналізуючи причини появи Переяславських домовленостей 1654 р., Тетяна Яковлева заперечує догмати радянської історіографії, утвержені на початку 1950-х рр., але при цьому, по-суті, реанімує положення 1930-40-х рр., а саме: погляд на прийняття Україною зверхності московського царя як *найменше зло з огляду на гіркий досвід союзів з Кримом, Туреччиною і Польщею* (с. 55). Оцінюючи форму об'єднання України з Москвою, Авторка класифікує її як васалітет. Для ілюстрації своєї думки вона використовує приклад васальних взаємин Молдавії з Оттоманською Портою, причому в черговий раз нехтує категоріями правничої науки, стверджуючи, що Молдавія, попри васальну залежність, була *незалежною державою* (с. 56).

Значно ліпше враження справляє підрозділ книги, присвячений дослідженню соціальних наслідків Визвольної

війни. Зокрема, вельми доречними тут виглядають підрахунки кількості майнових пожалувань гетьманських урядів Хмельницького та Виговського впродовж 1648-1659 років. Саме вони дозволили п. Яковлевій аргументовано заперечити усталену в історіографії точку зору, згідно з якою основною причиною соціальної напруги на Лівобережжі наприкінці 1650-х стала політика Виговського, спрямована на розширення земельних володінь шляхти та козацької старшини. Авторка доводить, що на гетьманування Виговського припадає лише 11,5% майнових пожалувань, тоді як на долю його попередника тільки впродовж трьох останніх років гетьманування – аж 59 % (с. 61).

Натомість вельми сумнівним виглядає твердження, ніби за Виговського старшинські уряди обійняли люди, які *не були пов'язані з масами «показачених» ані походженням, ані спільною участю в бойових діях* (с. 62). В якості ілюстрації до цієї думки дослідниця наводить імена Данила Виговського, Василя Золотаренка, Якима Сомка, Івана Нечая та інших. Тим часом уже давно доведено, що шляхетське походження багатьох православних родин не засвідчувало їхньої чужорідності стосовно козацтва. До того ж, одні з названих тут старшин так чи інакше брали участь у підготовці повстання (Нечай, Сомко), а інші посідали високі уряди у Війську Запорозькому ще за життя Богдана Хмельницького (наприклад, полковник Данило Виговський вже 1655 р. виконував обов'язки наказного гетьмана).

Потребує також додаткових аргументацій твердження, ніби причиною повстань у Війську Запорозькому стала велика кількість показаченого населення. Очевидно, справа полягала не в кількості показачених міщан та селян, а в різкому збільшенні розорених козаків і показачених, позбавлених засобів до існування (це, до речі, на наступних сторінках рецензованої праці відзначається), в їх люмпенізації, що й стало підґрунтям для нагромидження вибухонебезпечного ферменту. Певним непорозумінням можна вва-

жати постановку Авторкою питання, чому царський уряд не знищував у зародку бунти в Україні так, як це робилося в Росії. Адже, згідно з договором 1654 р., Україна не перетворювалася на складову частину Московської держави, а зберігала повну політичну автономію. Варто звернути увагу й на певну умовність використання в роботі самого поняття «повстання», яке нерідко застосовується для означення проявів невдоволення політичною лінією уряду Богдана Хмельницького, що не супроводжувалися насильницькими діями, отже – не були повстаннями у традиційному сенсі слова. Втім, сам підрозділ монографії, котрий носить назву «Покозачення і козацькі повстання в Україні», присвячений причинам повстань, тоді як про власне повстання тут ідеться хіба побіжно, причому згадки про них базуються здебільшого на таких джерелах, достовірність яких ставить під сумнів сама Авторка (с. 84).

До суттєвих досягнень рецензованої праці належить поданий у **третьому** розділі книги аналіз політичних уподобань старшини й вичленування певних політичних партій та угруповань у її середовищі. Тетяні Яковлевій вдалося переконливо спростувати традиційну і – варто наголосити – спрощену схему поділу еліти на прихильників Московії чи Речі Посполитої. Гостра боротьба за владу, що розгорілася наприкінці гетьманування Хмельницького та в роки правління Виговського, небажання лідерів різних політичних угруповань досягти компромісу, їх загравання з володарями сусідніх держав, на думку Авторки, дестабілізували ситуацію всередині країни й послабили її перед загрозою зовнішньою.

Цілком слушно приділивши велику увагу політичним поглядам Івана Виговського, п. Яковлева опукло показала наукову неспроможність ідеологічних штампів в оцінці його діяльності. Проте, на жаль, повністю уникнути рецидивів заангажованої історії таки не вдалося. Бо як інакше розцінити вкрай суб'єктивні, упереджені характе-

ристики на зразок ось такої: *на чолі козацького війська поставили бездарного Антона Ждановича* (с. 200). Цікаво, що перед цим нищівним присудом, на с. 89, Авторка гостро полемізувала з М. Петровським, котрий причину бунту в козацькому війську влітку 1657 р. вбачав лише в *нездатності полковника виконати наказ належним чином*.

Скрайній суб'єктивізм Авторки не акумулюється лише на одному Ждановичі. Так, невідомо, за яким рейтингом Іванові Богуну пощастило стати *найкращим полководцем України* (с. 201), а Юрія Хмельницького оголошено *людиною слабкою, не здатною до управління країною і людьми* (с. 117); гнівно затавровано *шкурні інтереси* генерального писаря Івана Груші (с. 119), а майбутнього гетьмана Павла Тетерю класифіковано як *переконаного полонофіла* (с. 119-122). Але, поза всяким сумнівом, найбільший гнів п. Яковлевої падає на голову українського магната, впливового політичного діяча Речі Посполитої, згодом полковника Війська Запорозького, канцлера Князівства Руського Юрія Немирича. *Руку спритного політичного авантюриста*, котрий майже самотужки *розпалював смуту* в Україні, Авторка вбачає у всіх негативних, з її точки зору, процесах, що мали в той час місце як у зовнішньо-, так і внутрішньополітичній діяльності українського керівництва. Саме Немирич свідомо провокує незадоволення політикою уряду Виговського на Полтавщині та *роздмухує чвари* наприкінці 1657 р. (с. 248). Не хто інший, як він, на думку п. Яковлевої, був автором так званих *Пунктів Лісницького* (про це мова йтиме далі). Одним словом, як тут не пригадати характеристики, що її дав Немиричу його непримиренний супротивник, лідер антигетьманського заклоту на Лівобережжі полтавський полковник Мартин Пушкар: *німчин, лютор, єврей* (*Акты ЮЗР.* – Т. XV. – С. 31). Лише одного разу, ймовірно, під впливом праці Є. Лукашевича, Авторка говорить про Немирича як про *дуже яскраву постать української історії XVII століття* (с. 12).

Досить спрощеним виглядає тлумачення політичних устремлінь Запорозької Січі, котра, за п. Яковлевою, *була проти будь-якої влади взагалі* (с. 118). Як видно з заяв січової старшини восени 1657 р., або ж з виявів політичних амбіцій січових лідерів Івана Брюховецького та Івана Сірка, котрі згодом претендуватимуть на гетьманську булаву, політичну позицію Січі навряд чи можна ототожнювати лише з охлократичними виступами січової сіроми.

Чимало місця в рецензованій монографії відводиться реконструкції зовнішньополітичного курсу козацької держави в останні роки життя Хмельницького та за гетьманування Виговського: власне, на аналіз цього сюжету припадає лівова частка книги (це розділи **четвертий** та **п'ятий**). Обираючи таку структуру дослідження, Авторка відштовхується від думки, що *зовнішня політика Гетьманщини була лише віддзеркаленням внутрішніх процесів. Утім, ситуація в Україні значною мірою безпосередньо залежала саме від зовнішніх факторів* (с. 148). Зразу ж зауважимо, що поставлене завдання є важливим, але водночас, зважаючи на брак достовірної інформації українського походження про мотиви зовнішньої політики гетьманського уряду, вельми складним. Як правило, історикам доводиться мати справу з джерелами, котрі відбивають точку зору Москви, Варшави, Стокгольма чи Стамбула. Крім того, додаткові труднощі породжує специфічна манера ведення зовнішньополітичної гри Хмельницьким (вже сучасники гетьмана губилися в здогадах про його справжні наміри). За таких умов першочергового значення набуває виділення певних тенденцій в українській зовнішній політиці, а не мусування більш чи менш відомих фактів, часто-густо суперечливих один стосовно другого. Саме по цьому шляху пішла Авторка (щоправда, дещо дивує її застереження, що увага зосереджуватиметься не на українській політиці, а на політиці держав, що опинилися в орбіті «українського питання» через рік після Переяслава (с. 148)).

Аналізуючи політичний курс польського уряду, Гетяна Яковлева категорично стверджує, ніби друга половина 1650-х років принесла *різку зміну тактики Речі Посполитої* – від військової агресії до дипломатичних інтриг, оскільки вже навесні 1655 р. спостерігаються перші спроби поляків укласти мир з козаками (с. 153). Але ще на початку ХХ ст. Людвік Кубаля на прикладі діяльності канцлера Єжи Оссолінського, а в наш час Франк Сисин на прикладі життєпису київського воеводи Адама Киселя досить переконливо довели існування в середовищі польського істеблішменту двох підходів до розв'язання української проблеми – силового та політичного (очевидно, саме останній Авторка іменує *дипломатичними інтригами*). Як свідчать джерела середини – другої половини XVII ст., боротьба двох згаданих тенденцій не припинилася зі смертю Оссолінського та Киселя. Окрім того, вже давно введено до наукового обігу універсали Яна Казимира до козаків і всіх мешканців України, видані взимку-навесні 1654 р. (тобто, відразу після укладення Переяславської угоди), де містилися заклики повернутися під владу *природного Пана*. Відомі також і проекти сейму 1654 р. щодо примирення з Військом Запорозьким. Тож навряд чи є підстави говорити про кардинальну зміну політичного курсу Варшави в другій половині 1650-х.

Згадавши Варшаву, не можна оминати і такої особливості авторського бачення, як гіпертрофоване сприйняття «польських інтриг» в якості причини чи, принаймні, головного збудника всіх непорозумінь у стосунках Чигирини з Москвою. Зауважимо, що такий підхід є вельми популярним серед російських істориків. Для прикладу можна згадати хоча б перевидану в Москві 1996 р. книгу М. Ульянова «*Происхождение украинского сепаратизма*» (перше видання – Нью-Йорк, 1966), де наскрізною є думка про *штучність та надуманість* самого явища *українського сепаратизму*, що з'явилося виключно як наслідок зовнішнього,

передовсім польського впливу. Звичайно ж, позиція п. Яковлевої виваженіша, але орбіта російської історіографії таки дається взнаки.

Аналізуючи зовнішню політику Хмельницького в післяперяславський час, Авторка не могла обійти мовчанкою західний похід козацького війська 1655 р. та укладення угоди з татарами під Озерною. Тут п. Яковлева рішуче опонує твердженням радянської історіографії про повну однастайність Москви та Чигирина у виборі зовнішньополітичних орієнтирів: на її думку, Хмельницький не йшов у фарватері московської політики, а реалізував власний курс (с. 162). Полемізуючи з сучасним російським істориком Г. Саніним, Авторка слушно бере під сумнів повідомлення московського воєводи про перемогу царських і гетьманських військ у битві з татарами (щоправда, не зовсім логічною здається і її наївна довіра до слів польського коронного стражника, який стверджував протилежне – перемогу здобули татари). Втім, мене як рецензента дивує інше: Авторка намагається кількома фразами поставити крапки над «і» в проблемі, котрій її попередники приділили таки чимало уваги, і то не лише розкритикований Г. Санін, а й М. Грушевський та Б. Барановський, чії точки зору взагалі не згадуються.

До речі, в полемічному запалі Тетяна Яковлева – достоту з якогось дива – стверджує, ніби Хмельницькому було заборонено *«Березневими статтями»* вести переговори з кримським ханом (с. 166). Дещо нижче, при характеристиці Озернянської угоди 1655 р., знову увага акцентується на тому, що дружба з ханом була *повним спростуванням Переяславської угоди* (с. 176). Зважаючи на принциповість цього сюжету в контексті розуміння, а точніше – нерозуміння Авторкою правових колізій Переяславського договору, необхідно підкреслити, що розвиток українсько-кримських стосунків у середині 1650-х не сприймався як альтернатива приязні з Москвою. Навпаки, перебіг і ха-

рактер дипломатичних контактів Чигирин з Бахчисараєм упродовж майже всього 1654 р. свідчили про зворотне – бажання українського керівництва, укладаючи новий союз з царем московським, зберегти старий – з кримським ханом. Це не втратило своєї актуальності й пізніше. Втім, сама п. Яковлева наводить слова польського дипломата, що Озернянська угода є несприятливою для Речі Посполитої (с. 177). Вже з цього можна зробити висновок, що гетьман, укладаючи її, досяг певного успіху, тож угода мала б бути корисною і для союзника Війська Запорозького – Московської держави, яка на той час ще не стала на шлях сепаратного порозуміння з Польщею.

Втім, мушу зазначити, що Авторка взагалі, схоже, має проблеми з причинно-наслідковими зв'язками. Принаймні, деякі з запропонованих нею, м'яко кажучи, не переконують у своїй логічності. Так, характеризуючи міжнародну ситуацію, що склалася на кінець 1655 р., п. Яковлева пише: *Вагання шведів [стосовно оформлення союзних стосунків з Військом Запорозьким – В. Г.] змушують гетьмана продовжити контакти з Трансільванією – хоча цей союз і не подобався козакам* (с. 166). Дещо нижче читаємо: *Хмельницький, розраховуючи на договір зі Швецією, досить застережливо ставився до союзу з Трансільванією* (с. 167). Погодьтеся, важко збагнути, чому союз з протестантською Швецією мав гальмувати налагодження союзницьких відносин з такою самою протестантською Трансільванією? Або ще один, доволі плутаний пасаж: *17 травня 1656 р. починається російсько-шведська війна... Угода з Польщею розв'язує їй [Москві – В. Г.] руки* (с. 180). Але ж відомо, що Росія розпочала війну зі Швецією у травні, російські послі сіли за стіл мирних переговорів з польськими комісарами лише наприкінці серпня, а тимчасове перемир'я було підписане взагалі аж у грудні 1656 року. То про які «розв'язані руки» може йти мова?

Не менш складно простежити причинний зв'язок і в ось цій схемі подій: 8 липня 1657 р. татари «несподівано» вторглися в Україну, а ще 3 травня Хмельницький відрядив послів до Москви, характеризуючи ситуацію в Україні як критичну:

...реальна загроза зовнішньої агресії... унеможливають продовження незалежної зовнішньої політики для Хмельницького. Йому доводиться звертатися по допомогу до Москви. 3 липня гетьман уперше пише до боярина Г. Г. Ромодановського з приводу становища в Україні... Але довіру царя вже втрачено. Тому Хмельницький вдається до найнебажанішого для нього заходу – розпочинає переговори з поляками (с. 206-207).

Насправді ж цей «найнебажаніший захід» було розпочато ще в березні. Як бачимо, все з точністю до навпаки!

Чи не найкраще враження справляє **п'ятий розділ** монографії, присвячений аналізу зовнішньополітичної діяльності Івана Виговського, що увінчалася Гадяцькою угодою 1658 року. Зокрема, переконливо звучить заперечення Авторки стосовно того, ніби гетьман від самого початку свого правління робив ставку на польську допомогу. Проаналізувавши значний масив документів, п. Яковлева доводить, що курс Виговського впродовж осені 1657 – зими 1658 р. не носив антимосковського спрямування. Послідовно й скрупульозно в книзі реконструйоване назрівання кризи в стосунках між Чигирином і Москвою та, відповідно, налагодження політичного діалогу з Варшавою. Водночас і тут не вдалося уникнути певних непорозумінь. Зокрема, піддаючись азартові розвінчування витвореного українською емігрантською історіографією «культу особи» Немирича, п. Яковлева цілком несподівано виявляє *руку спритного авантюриста* в сюжеті, пов'язаному з появою так званих «Пунктів Лісницького» – статей, що відбивали наміри московського царя по обмеженню автономії Війська Запорозького. Доведення причетності до них Немирича доволі спе-

цифічне: по-перше, поява «Пунктів» принесла найбільшу користь шведському урядові, оскільки привела до укладення українсько-шведської угоди в Корсуні; по-друге, *щодо засобів досягнення певної мети він* [тобто Немирич – В. Г.] *ніколи не зупинявся перед вибором* (с. 247). Залишається нагадати, що українсько-шведські переговори про союз, спрямований проти Польщі, розпочалися не в жовтні 1657 р., а влітку 1654 р., ще за життя королеви Христини, й набрали особливої актуальності після оголошення наступником королеви, Карлом X Густавом, війни Речі Посполитій. Наприкінці 1656 р. Військо Запорозьке, по суті, підтримало наміри фундаторів Раднотської коаліції, надіславши їм на допомогу цілком боєздатне 10-тисячне козацьке військо, нехай і під команду *бездарного полководця* Антона Ждановича. Тому для підписання двостороннього союзного договору між Чигирином і Стокгольмом не треба було жодних додаткових стимулів (на зразок згаданих «Пунктів») – лише повага шведської сторони до інтересів козацької України, чого, зважаючи на втрату Карлом X Густавом ініціативи у веденні війни з Польщею, восени 1657 р. досягти було набагато легше, ніж в часи Потопу.

Крім того, категорично заперечуючи автентичність «Пунктів», не варто ігнорувати фактів, які переконливо свідчать про наявність у московського керівництва наприкінці літа – на початку осені 1657 р. планів реорганізації відносин з гетьманом, зокрема – істотного обмеження прерогатив останнього (відомості про це привезли спочатку українські послы, що були влітку в Москві, згодом – царські посланці в Україну В. Кікін та А. Матвеев). Саме вони (можливо, в дещо гіперболізованому вигляді) й лягли в основу «Пунктів». Вельми прикметним у даному випадку є той факт, що в їх автентичності не сумнівалися не тільки польський дипломат С. К. Беневський, а й московський воевода А. Бутурлін.

Неправомірною, на мій погляд, є також постановка питання: чи відмовлявся український уряд від Переяславської угоди 1654 р., підписуючи договір з шведським королем, чи ні (с. 249)? Адже, як відомо, договір 1654 р. не містив заборони на проведення Чигирином власної зовнішньополітичної діяльності, окрім стосунків з Варшавою та Стамбулом. У цьому випадку, як і в низці інших, знову помітна своєрідна «москвоцентричність» авторської концепції. Достоту, читаючи її книгу, не можеш позбутися враження, що зовнішня політика як Хмельницького, так і Виговського розвивалася і могла розвиватися лише в промосковському або антимосковському річищі: *tertium non datur*.

Аналізуючи ті чи ті дипломатичні перипетії, Тетяна Яковлева не завжди уникає спокуси надто вільного трактування історичних джерел. Ось виразний приклад: навесні 1655 р., за Авторкою, *внаслідок... дій Москви військовий союз України зі Швецією не відбувся* (с. 155). А що, запитаєте Ви – мав відбутися? В жодному джерелі, дотичному місії К. Бурляя до Стокгольма весною 1655 р. (не пропущеної московським керівництвом), немає згадки про те, що метою Бурляя було підписання українсько-шведського союзу: мова йшла лише про налагодження сталих взаємин, не більше.

Так само не відповідає реаліям твердження, ніби влітку 1658 р. *поляки ще не мали впевненості щодо своїх відносин з козаками, про що начебто свідчить той факт, що Ян Казимир не пропустив посла Виговського – Федора Томкевича – до Швеції* (с. 271). Насправді ж король у листі до гетьмана пояснював своє рішення небажанням інформувати передчасно шведів про українсько-польське зближення, оскільки цей факт міг бути використаний урядом Карла X Густава для того, аби скомпрометувати Яна Казимира перед Москвою і тим самим здобути вигоду від польсько-російської незгоди. Зважаючи на ситуацію в регіоні, навряд чи є підстави сумніватися у правдивості слів Яна Казимира.

У шостому розділі рецензованої праці міститься ґрунтовний аналіз Гадяцької угоди. Продовжуючи традицію Михайла Грушевського, Авторка порівнює різні тексти угоди, залучаючи до цього всі відомі нині редакції. Щоправда, й тут далось взнаки негативне ставлення п. Яковлевої до особи Юрія Немирича, перенесене на ідею Великого князівства Руського в цілому. Так, полемізуючи з *апологетами* впливового магната, Авторка у своєму прагненні применшити чи навіть перекреслити роль Немирича у підготовці унійного проекту намагається довести, що угода 1658 р. нічим не відрізнялася від угоди, підписаної під Зборовом у 1649 році. Залишається пошкодувати, що історіографічна традиція вбачати в Гадяцькій угоді виправлене видання Зборова перешкодила п. Яковлевій розгледіти принципово нові підходи до розв'язання українсько-польського конфлікту – через утворення рівноправної руської складової в оновленій Речі Посполитій, закріплення за руською православною шляхтою прав політичного народу та запровадження в державі нової моделі функціонування еліт, що мала б уможливити рекрутування службової еліти (козацтва) до еліти родової (шляхти). Звичайно ж, багато з названого належить віднести на рахунок «безпринципного» Немирича (котрий, до речі, як мало хто з його сучасників, заслуговує на пошану в сенсі вірності принципам – зокрема, у відстоюванні прав «братів польських» та боротьбі за толерантне ставлення до дисидентів загалом).

Приділивши чимало уваги зовнішньополітичним аспектам появи Гадяцької угоди 1658 р., Авторка, на жаль, майже не зупинилась на цьому зрізі проблеми при дослідженні причин її краху. Торкаючись в останньому, **сьомому розділі** визрівання антигетьманського заколоту на Лівобережжі, п. Яковлева стверджує, що переяславський полковник Тиміш Цицюра (у рецензованій роботі його названо Цюцюра) розпочав власну політичну гру на початку вересня 1659 р. (с. 338), хоча ще М. Петровський переконли-

во показав, що заколот готувався з весни 1659 року. Досить ефектно в рецензованій роботі звучить теза, що обрання Юрія Хмельницького восени 1659 р. гетьманом свідчило про поразку сил, які досі підтримували Мартина Пушкаря та Якова Барабаша (с. 324). Але вже за кілька сторінок Авторка говорить про підтримку претендента Іваном Сірком та запорожцями, тобто якраз тими силами, які нібито зазнали поразки на минулорічних виборах (с. 338-339). Жодних аргументів на доказ того, що за рік після розгрому Пушкаря-Барабаша соціальне й політичне обличчя Січі кардинальним чином змінилося, не наведено. Це й не дивно, оскільки змін і справді не сталося, а позиція січовиків осені 1659 р. мало чим відрізнялася від їхньої ж позиції літа 1658 року. Звідси випливає логічний висновок: зараховувати останніх до тих політичних сил, всупереч волі яких Юрія Хмельницького було зведено на гетьманство, немає підстав. Інша річ, що змінилася ситуація в цілому, й особа Юрія Хмельницького (до речі, не такого вже «блідого» й «слабкого», як воліє п. Яковлева) виступила певним консолідуючим фактором, навколо якого об'єдналися Іван Сірко та Іван Богун.

Не відповідає історичним реаліям і твердження, ніби впродовж 8-18 жовтня 1659 р. московський воєвода Трубецької та прибічники Хмельницького *обережно... вели переговори про те, де й коли їм зібратися для спільної ради* (с. 344). Документи фіксують факти грубого тиску з боку царського представника і погрози розпочати мілітарну акцію у випадку відмови української сторони погодитися на проведення Генеральної ради в Переяславі (старшина наполягала на її проведенні на Правобережжі, в Трахтемирові).

Насамкінець два зауваження технічного характеру. По-перше, дивно, що значна частина рецензованої праці, а саме «Додатки» (с. 408-447), побачила світ не в українському перекладі, а мовою оригіналу. По-друге, для читача так і залишиться загадкою, чи він тримав у руках авторський

текст, чи переклад з російської. Жодних нотаток з цього приводу в книзі немає. А шкода, бо переклад (коли це переклад) залишав би бажати кращого.

Підбиваючи підсумки, передовсім відзначу, що нині брак пророків відчутний не лише для рідної Вітчизни, а й для решти Ойкумени, принаймні для тих її просторів, що сусідують з нами. Крім того, поза всяким сумнівом, ще не скоро дослідників із сусідніх країн можна буде без застережень вважати «відстороненими» від політичних впливів, а отже – абсолютно об'єктивними. Не можна також цілком погодитись із винесеною у післямову думкою шановного професора Дмитра Наливайка, що праця п. Яковлевої *заповнює велику лакуну у вивченні історії України*. Адже лакуни, як такої, і не було. Швидше можна вести мову про непролазні історіографічні хащі, виплекані здебільшого штучно – з політичних та ідеологічних міркувань. Чи вдалося петербурзькій Авторці прорубати в них свою стежку? До певної міри – так, до певної – ні. Але, поза всяким сумнівом, добре вже те, що така книга є в російській історіографії; погано, що вона побачила світ лише в Україні, тож російському читачеві невідома.